

УДК 342.571

С. В. МАЙСТРО, С. Л. ПРОЦЮК

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ

Зроблено системний аналіз теоретичних концепцій формування системи соціального захисту населення. Виявлено закономірності її формування залежно від стадії економічного розвитку. Обґрунтовано напрямки соціального захисту економічно активного населення в сучасних умовах.

Clause is devoted to the system analysis of the theoretical concepts of formation of system of social protection of the population. The laws of its formation are revealed depending on a stage of economic development. The directions of social protection of the economically active population in modern conditions are proved.

У комплексі кардинальних проблем розвитку Української держави, пов'язаних із пошуком шляхів розбудови та трансформації її економіки на ринкових засадах, особливого значення набуває вирішення завдань відтворення та розвитку людського потенціалу, що передбачає формування надійної системи соціального захисту населення. В умовах економічної кризи посилюється соціальна напруга в суспільстві, особливо серед економічно активного населення. Подальша трансформація економіки, поглиблення соціального розшарування населення вимагає подальшого теоретичного осмислення політики соціального захисту та пошуку напрямків її вдосконалення.

Теоретико-методологічні, методичні та прикладні питання багатоаспектної проблеми соціального захисту населення залишаються в центрі постійного наукового інтересу. Різні фундаментальні підходи до цієї проблеми досліджувались та розроблялись багатьма українськими та зарубіжними вченими. Серед них: Й. Дрешер, Е. Енгель, Ф. Кене, К. Маркс, А. Маршалл, О. Палій, В. Парето, У. Петті, А. Пігу, Д. Рікардо, В. Скуратівський, А. Сміт, Л. Черненко та ін.

Разом із тим сучасні реалії розвитку держави потребують значного переосмислення напрямків реалізації соціальної політики, а відповідно, постановки нових завдань та формування нових механізмів реалізації соціального захисту населення, особливо його економічно активної частини, що мають відповідати сучасним реаліям розвитку світової економіки.

Метою статті є проведення системного аналізу теоретичних концепцій формування системи соціального захисту населення на різних етапах економічного розвитку.

Історія становлення державної системи соціального захисту населення свідчить про те, що спочатку соціальним забезпеченням немічних, хворих і старих людей займались економічно активні члени родини, а також інституція, до якої належав індивід (церква, цех, селянська громада, чернечий орден тощо). Водночас соціальний захист економічно активного населення з боку держави був відсутній.

Аналіз наукових праць із проблем соціального захисту економічно активного

населення як українських, так і зарубіжних науковців, систематизація цих праць у часовому та просторовому аспектах дозволяє виділити три етапи в історії досліджень за цією проблематикою.

Етап – зародження термінології в період становлення класичної політекономії (до першої половини XIX ст.). У цей час відбувається формування капіталістичних відносин на Заході. Актуальні суспільні проблеми раннього етапу дослідження проблеми соціального захисту населення стосувались розгляду таких питань, як достатність розміру отримуваної заробітної плати, державної допомоги малозабезпеченим сім'ям, чинники зростання добробуту нації тощо.

Такі вчені, як У. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо та ін., намагалися встановити залежність між рівнем отримуваної заробітної плати і задоволенням потреб працівника, пояснити причини відмінностей у рівні отримуваного доходу та чинники, що впливають на зростання заробітної плати найманого працівника.

А. Сміт вважав, що "...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна плата мусить, щонайменше, бути достатньою для її існування. У більшості випадків вона має навіть дещо перевищувати цей рівень: в іншому разі робітник не мав би можливості утримувати сім'ю..." [9]. Він також досліджував залежність між заробітною платою та продуктивністю праці: "Не розміри національного багатства, а його постійне зростання спричиняє збільшення заробітної плати" [Там само].

У. Петті у "Трактаті про податки та збори" з'ясував ефективність системи соціального забезпечення та її вплив на рівень життя населення. Він визначив роль держави за ринкової економіки та необхідність адресної допомоги, щоб виключити зловживання з боку населення й утриманство: "...коли всі безпорадні та немічні люди будуть... забезпечені, а ледарі та злодії приборкані та покарані..., ми знайдемо, зрештою, певне постійне заняття для решти людей, що цього потребують, які, працюючи відповідно до правил, що існують, можуть вимагати достатньої кількості їжі та одягу" [1].

Д. Рікардо у праці "Засади політичної економії та оподаткування" розглядав питання розміру заробітної плати та її достатності для задоволення потреб робітників. "Природною ціною праці є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення чи зменшення його кількості" [Там само]. Було порушено питання реальної та номінальної заробітної плати: "Здатність робітника утримувати себе та сім'ю... залежить не від кількості грошей, які він отримує у вигляді заробітної плати, а від кількості їжі, предметів життєвої необхідності та комфорту, що стали для нього вкрай потрібними через звикання, що їх можна придбати за ці гроші" [Там само].

К. Маркс розглядав рівень життя населення як соціально-економічну категорію, що характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб особистості. Відповідно до його поглядів "традиційний рівень життя" передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються [7].

У XVIII – першій половині XIX ст. система соціального захисту формувалась

на принципах індивідуалізму, свободи індивідуума і відповідальності за свої вчинки – панівної філософії того часу. Система соціального захисту на той період не запобігала нужді й не виводила з неї, надаючи лише мінімальну підтримку людям, які перебували у важкій життєвій ситуації.

II етап формування системи соціального захисту економічно активного населення (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) пов'язано з бурхливим розвитком промисловості та створенням великих підприємств найманої праці. У цей період соціальне забезпечення поступово переходить до рук держави, яка заходами соціального законодавства втручається в економічні відносини й вимагає від роботодавців соціального убезпечення робітників і службовців на випадок хвороби, інвалідності, старості тощо.

За нових економічних умов на зміну старій доктрині соціального захисту, що ґрунтувалася на принципах самопомоги, сімейного забезпечення та добродійності, почала формуватися нова, що декларувала відповідальність суспільства загалом за добробут його членів. Наприкінці XIX ст. в багатьох європейських країнах існували добровільні системи колективного захисту безробітних, літніх людей, удів і сиріт. Роль державної влади, яка ще дотримувалася переважно принципів лібералізму та індивідуалізму, полягала в законодавчому оформленні організацій і наданні певних видів гарантій та допомоги державним службовцям і окремим групам робітників, професії яких пов'язано з підвищеним ризиком.

Засновником системи державного соціального забезпечення вважається німецький канцлер Отто фон Бісмарк. Саме в Німеччині, з одного боку, найбільше розвинулись ідеї соціал-демократії, а з іншого – згідно з політикою канцлера Бісмарка вперше було запроваджено певні соціальні амортизатори на протигагу робітничому руху. Саме за часів Бісмарка було запроваджено систему соціального страхування для працівників промисловості, до якої входили допомога із захворювання (1883 р.), у зв'язку з нещасним випадком на виробництві (1884 р.), з інвалідності та старості (1889 р.) [8].

Елементи соціального забезпечення поступово почали впроваджувати в себе й інші європейські держави, особливо після Жовтневої революції 1917 р. Європейські уряди впроваджували соціальне законодавство, прагнучи заспокоїти пролетаріат і уникнути революційних катаклізмів. Метою вказаних новацій було також збільшення продуктивності праці.

Перші закони для захисту промислових робітників було застосовано на українських землях, які на той час перебували під владою Австрії, у 1854 р. в гірничій промисловості. У 1902 р. подібний захист було введено для залізничників. Для цього було створено так звані промислові інспекторати (1883 р.). У 1867 р. було вперше створено “організацію для представництва професійних інтересів робітників і службовців” (профспілку). Законом від 1887 р. введено обов'язкове страхування робітників від нещасних випадків на роботі (внески сплачували працедавці); з 1888 р. – від випадкових хвороб, а з 1906 р. – обов'язкове страхування службовців (пенсійне й інвалідне). Перші закони для організації посередництва у влаштуванні на роботу було ухвалено в 1907 р. [Тас само].

До визначних дослідників другого етапу формування системи соціального захисту економічно активного населення можна віднести Е. Енгеля, В. Парето, А. Маршалла, А. Пігу та ін. Ще в ХІХ ст. Е. Енгель знайшов низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі “законами Енгеля”. Він вважав, що зі збільшенням доходу в бюджеті сім’ї частка витрат на харчування зменшується (І закон Енгеля); частка витрат на одяг не змінюється (ІІ закон); частка витрат на житло, у тому числі опалення й освітлення, залишається постійною (ІІІ закон); частка витрат на освіту й лікування збільшується (ІV закон Енгеля) [6].

У праці “Підручник політичної економії” (видання 1906 р.) В. Парето на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу доходів (“закон Парето”), який виражає залежність між величиною доходу та кількістю його отримувачів, основу на розподілі здібностей людей. Проблему бідності він вбачав передусім у недостатності виробництва. Найкращий спосіб поліпшити становище бідних верств населення – зробити так, щоб багатство зростало швидшими темпами, ніж кількість населення [4].

А. Маршалл аналізував поведінку працівника як раціонального суб’єкта, який оцінює свою участь у виробництві через зіставлення доходів і витрат. Пропозицію праці дослідник пояснював як демографічними факторами, так і суб’єктивними оцінками важкості праці, а попит на робочу силу – законами спадної корисності та спадної продуктивності [3].

А. Пігу розвинув неокласичні ідеї та створив економічну теорію добробуту. Учений наголошував на тому, що поняття індивідуального добробуту включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Економічний добробут суспільства дослідник зумовлював розміром національного дивіденду (частка матеріального доходу, що може бути виражена в грошах) і способом його розподілу між членами суспільства [5].

ІІІ етап формування системи соціального захисту економічно активного населення (початок ХХ ст. – до теперішнього часу) характеризується пом’якшенням антагонізмів та гармонізацією інтересів різних суспільних верств населення, практичною реалізацією механізмів обмеження невинновданого рівня диференціації доходів та подолання бідності.

Глибока економічна криза 1930-х рр. у країнах Заходу, яка засвідчила недосконалість тогочасних соціальних програм, прискорила процес усвідомлення суспільством відповідальності за своїх членів.

Держава відповідними законодавчими актами створила гарантії соціального захисту трудящих та їхніх сімей. Крім того, вона взяла на себе не лише управління охороною здоров’я та освітою, контроль соціального страхування і соціального забезпечення, а й певні фінансові зобов’язання щодо соціального забезпечення інвалідів, безробітних і людей похилого віку.

Після першої світової війни було створено перший міжнародний орган – Міжнародну організацію праці (МОП) (1919 р.), основне завдання якої полягало в забезпеченні соціальних гарантій трудящим в європейському, а згодом і у

всесвітньому масштабі [8].

У 1920-ті – 1930-ті рр. було прийнято низку конвенцій, які врегульовували питання соціального страхування. Особливу увагу було приділено нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням. У роки другої світової війни розширилося міжнародне співробітництво з питань забезпечення соціальних гарантій трудящим. Зокрема, було опубліковано такі документи, як Атлантична хартія (1941 р.) і Філадельфійська декларація МОП (1944 р.). Атлантична хартія закликала до міжнародного співробітництва з метою досягнення вищого рівня економічного розвитку, життя й соціального забезпечення. У Декларації про цілі й завдання МОП (Філадельфійській), яка визначила магістральні шляхи не лише діяльності МОП, а й світової соціальної політики загалом на другу половину ХХ ст., проголошено завдання МОП сприяти запровадженню країнами світу програм, які, зокрема, мають на меті:

- повну зайнятість і підвищення життєвого рівня населення;
- зайнятість трудящих на роботах, де вони можуть отримати задоволення, виявляючи повною мірою свою майстерність і вміння, та зробити найбільший внесок у загальний добробут;
- забезпечення (як засіб досягнення цієї мети і за відповідних гарантій усім зацікавленим) можливостей навчання і просування на вищі посади працівників, включаючи міграцію та поселення;
- забезпечення рівних можливостей щодо освіти.

Філадельфійська декларація МОП закликала уряди запровадити гарантовану мінімальну заробітну плату, досягти повної зайнятості, реалізувати програми соціального забезпечення, поліпшити умови праці, підвищити життєвий рівень населення. Було прийнято два важливих міжнародних документи – “Про забезпечення доходу” і “Про медичне обслуговування”, які визначили нову доктрину соціального захисту. Ці рекомендації націлюють держави й уряди на надання соціальних гарантій населенню в усіх непередбачених ситуаціях, що загрожують здоров’ю людей та їхньому матеріальному добробуту [8].

До визначних дослідників третього етапу формування системи соціального захисту економічно активного населення можна віднести М. Фрідмана, Дугласа М. Кліффорд Хью, Й. Дрешера та ін. Й. Дрешер, філософ і письменник, упевнений, що грамотний розподіл ресурсів у сучасній економіці може позбавити людство бідності й забезпечити йому можливості для відпочинку, творчості й підприємництва. Цей розподіл, на його думку, може забезпечити базовий основний дохід (БОД), тобто певну суму, що регулярно повинна видаватися кожному жителю країни. Йдеться про суму, якої вистачатиме тільки на задоволення основних потреб людини, без яких вона не може вижити, і, природно, при цьому ніхто не заважає людям самостійно заробляти стільки грошей, скільки їм необхідно.

Значний імпульс новому осмисленню й обговоренню ідеї БОД дали соціальні й економічні катастрофи першої половини ХХ ст.

Так, британський мислитель Дуглас М. Кліффорд Хью відкрив закономірність, що суперечила постулатам класичної економіки Д. Рікардо: загальна вартість товарів і послуг, вироблених підприємством за певний період, завжди перевищує загальну

суму виплачених за цей час зарплат працівникам і дивідендів власникам. Тобто, усупереч працям класиків, вироблена вартість не розподіляється відразу ж повністю у вигляді купівельної спроможності. виправити становище теоретик запропонував за допомогою системи “національного дивіденду”: між усіма громадянами порівну розподіляти певну суму, при цьому регулюючи ціни за допомогою спеціального механізму, що виключить можливість інфляції [2].

У 1960-ті рр. в США обговорення ідеї БОД ініціював М. Фрідман. Він запропонував ввести “негативний прибутковий податок”, тобто доходи, що перевищують певну суму, обкладали б спеціальним податком, а отримані в такий спосіб кошти розподілялися між тими, чий дохід невеликий. У 1970-ті рр. в порядку експерименту цю систему впроваджували в деяких штатах, вона одержала назву “mincome” (“minimal income” – мінімальний дохід). Наприклад, на Алясці ця система функціонує й зараз: там створено спеціальний фонд, в якому акумулюється певна частка доходів від видобутку нафти. Із цього фонду й фінансується програма мінімального доходу для всіх жителів штату: кожний громадянин одержує близько 1 тис. дол. на рік. Тобто реалізовано ідею, що кожна людина має право на певну (хоч і невелику) частку в національному доході.

Починаючи з 1980-х рр., активні дискусії щодо БОД відновилися в Європі. У середині 1980-х рр. було засновано Всесвітню мережу основного доходу (Basic Income Earth Network, BIEN), що займається науковим дослідженням питань, пов’язаних із БОД [2].

Зараз у багатьох країнах функціонує широко розгалужена система соціальної допомоги. Але принципова різниця полягає в тому, що допомогу з безробіття одержують безробітні, а БОД гарантований кожній людині, незалежно від того, скільки в неї грошей. Це стартовий капітал, за допомогою якого людина може, наприклад, відкрити свою справу.

Слід відзначити, що сучасна глобальна криза, яку багато хто називає системною кризою капіталізму, викликана надвиробництвом і недоспоживанням: тобто в людей недостатньо коштів для споживання всіх вироблених товарів. З тією ж проблемою зіштовхнувся капіталізм під час Великої депресії. Ще Г. Форд говорив: “Я платитиму своїм працівникам стільки, щоб вони могли купувати мої автомобілі” [Там само].

У сприятливі роки пропозиції щодо стимулювання доходів населення називають популістськими, однак у період кризи ними активно користуються. Безумовно, чим вище доходи, тим вище споживання, але часто збільшення зарплат веде до підвищення цін. Тому доцільно прагнути до формування механізму перерозподілу ВВП, ідентичного європейській моделі. Так, у розвинутих країнах Європи 80 – 85 % доданої вартості у ВВП становить зарплата [10] (в Україні цей показник дорівнює 35 – 40 %, тобто економіка виробляє доданої вартості в 2 – 2,5 раза більше, ніж необхідно для покриття попиту). Цей розрив між споживанням і виробництвом фінансується шляхом кредитування населення за рахунок надлишків капіталу, нагромаджених власниками засобів виробництва. У результаті періодично економіка скочується в боргову кризу.

Щоб вийти з цього замкнутого кола, капіталізм повинен перейти на іншу модель економіки, відмінну від дійової. Система перерозподілу національних благ за допомогою

механізму базового основного доходу є кращою, ніж дійова. Але і в ній є недоліки: за такої “зрівнялівки” наймані робітники можуть втратити мотивацію до праці.

На наш погляд, вихід зі становища можна подати у вигляді рівняння

$$ВДВ = C + ДВ + ІВ,$$

де *ВДВ* – валова додана вартість; *C* – споживання, у тому числі нагромадження (відкладений попит); *ДВ* – доходи власника; *ІВ* – інвестиції у виробництво (товарів, робіт, послуг).

Тобто на всю суму вироблених суспільством товарів, робіт, послуг необхідна наявність попиту, що і складається із зарплат, особистих доходів (споживання) власників засобів виробництва, а також з інвестицій у модернізацію виробництва. При цьому одиниця доданої вартості має розподілятися в такий спосіб: 65 – 70 % – на оплату праці працівників і наповнення ПФ, тобто на створення фонду масового споживання й нагромадження; 10 – 15 – дивіденди власника, які він теж витрачає на споживання; 20 – 25 % – на амортизацію й інвестиції в розвиток виробництва, що стимулюватиме споживання устаткування, будматеріалів та ін., а значить, зростання ВВП за рахунок реального сектора.

Дослідження теоретичних концепцій державної соціальної політики засвідчило, що впродовж становлення та зміни економічних формацій іде активний процес пошуку найбільш адекватних та ефективних методів соціального захисту населення. Загалом, у сучасних умовах спостерігається зближення, конвергенція двох протилежних концепцій соціальної політики (ліберальної та держави соціального добробуту) в різних країнах. Тому необхідним для України є розроблення власної інтегральної моделі соціальної політики, яка поєднувала б у собі елементи і ліберальної, і соціально орієнтованої соціальної політики. У межах цієї інтегральної моделі вважаємо, що вирішальним первинним елементом суспільного відтворення є економіка, ефективний розвиток якої залежить від становища та рівня соціальної захищеності економічно активного населення. Привабливість цієї моделі соціальної політики зумовлюється можливістю синтезу індивідуальної активності населення та регуляторної ролі держави.

Отже, необхідною умовою розв’язання проблем соціального захисту населення є послідовне здійснення стратегії економічного зростання та реалізація адекватної державної соціальної політики. Тому першочерговим стає вдосконалення механізму соціального захисту економічно активного населення та його ефективне поєднання з активізацією самозахисних спроможностей населення в умовах глобалізації, що й буде предметом подальших наукових досліджень.

Література:

1. Антология экономической классики / под ред. И. А. Столярова. – М. : Эконов, ключ, 1993. – 475 с.
2. Дрешер Й. Базовый основной доход: утопия или реальность? / Й. Дрешер / / Бизнес. – 2009. – № 39 (870). – С. 8–9. – (28 сент.).
3. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3 т. / А. Маршалл. – М. :

Прогресс, 1993. – Т. 2. – С. 219.

4. *Парето В.* Учебник политической экономии / В. Парето // Урал. – 1999. – С. 273.

5. *Пигу А.* Экономическая теория благосостояния : в 2 т. : [пер. с англ.] / А. Пигу. – М. : Прогресс, 1985. – Т. 1. – С. 73–74.

6. *Рабкина Н. Е.* Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования / Н. Е. Рабкина, Н. М. Римашевская. – М. : Экономика, 1972. – 288 с.

7. Рівень життя населення України / за ред. Л. М. Черенько ; НАН України. Ін-т демографії та соціол. дослідж. ; Держ. ком. статистики України. – К. : Консультант, 2006. – 428 с.

8. *Скуратівський В. А.* Основы соціальної політики : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : Вид-во МАУП, 2002. – 200 с.

9. *Сміт А.* Добробут націй / А. Сміт // Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.

10. *Тер-Тумасов А.* Мы можем достичь уровня жизни, как минимум, Польши / А. Тер-Тумасов // Бизнес. – 2009. – № 45 (876). – С. 12–13. – (9 нояб.).

Надійшла до редколегії 14.01.2010 р.